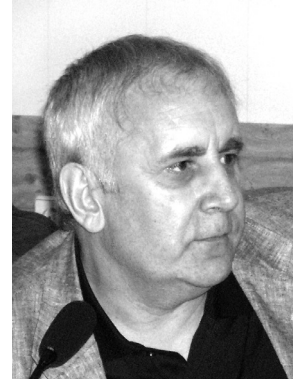

ІМПЕРАТИВ ТОЛЕРАНТНОСТІ — ВИТОКИ І СТАНОВЛЕННЯ

В. РЕЧИЦЬКИЙ
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

Проблема полягає в тому, що до всього оточуючого ми мусимо ставитись серйозно і несерйозно водночас...

(З. Баньковський)¹

Терпимість – це «здатність миритися з ким-небудь, чим-небудь, ставитися поблажливо до будь-кого, будь-чого»; це також «здатність терпимо <...> ставитися до чужих звичок, звичаїв, поглядів і т. ін.» [1, 359; 2, 95]. Цікавим є те, що чотиритомний академічний словник Б. Грінченка (видання 1909 р.) взагалі не містить у собі такого поняття. Читачеві пропонується лише «терпіння» й «терпління» як синоніми, причому одне зі значень цих слів відповідає «стражданню» [3, 257].

Проте толерантність (терпимість) – це водночас сучасний правовий імператив, принцип, який має власні генетичні витoki і джерела. Уявити собі існування сучасної правової системи без цієї вимоги неможливо. Право – це завжди позначення міри вільної дії в державі, суспільстві і колективі, тому свободу в соціумі, який не допускає терпимості, важко собі навіть уявити. Зрозуміло, що в різних галузях права принцип (вимога, імператив) толерантності проявляє себе по-різному. Наприклад, у порівняно молодому конституційному праві терпимість є тісно пов'язаною з економічною і політичною свободою, правами опозиції, ідеологічним плюралізмом, культурним різноманіттям загалом.

Конституціоналізм – це сучасне втілення ідеї верховенства права, а коли вищим авторитетом і регулятором робиться абстрактна норма, говорити про терпимість до всього, що нас оточує, стає набагато легше. Найбільш актуальною терпимість є у сучасному західному світі, де у ролі практичної філософії життя утвердився постмодерн. Адже, як стверджує найлаконічніше мотто постмодерну – у світі допустимим є все (anything goes), відтак постмодерн і терпимість – брати-близнюки.

¹ Zenon Banowski (1946 р.) – професор теорії права Единбурзького університету, Велика Британія.

© В. Речицький, 2016

Як відомо, перша в світі Конституція США (1787 р.)¹ була орієнтована на швидкий поступ, досягнути якого передбачалося завдяки інтелектуальній свободі, підприємництву і ринку за мінімальної участі потенційно небезпечної держави. На відміну від Європи, де «статути свободи дарувалися владою» (Д. Медісон), у США народна свобода сама взялася за юридичне визначення обсягу владних (офіційних) прерогатив [4, 45]. Як відомо, Західна Європа погодилася з основними параметрами американської моделі з суттєвими застереженнями, проте на визначення аксіом органічного конституціоналізму це в стратегічному аспекті не вплинуло. Сьогодні аксіомами конституціоналізму заведено вважати головні, субстанціональні моделі взаємовідносин між такими фундаментальними обставинами (факторами) життєдіяльності людей, як свобода, власність і демократія (держави).

Свобода є першою з аксіом конституціоналізму, оскільки саме вона виступає критично необхідною умовою *диверсифікованого* пошуку цінностей, *розмаїття* в інвестуванні людських здібностей і талантів. Інакше кажучи, чим більша кількість автономних суб'єктів – індивідів та організацій – матиме свободу в задоволенні своїх життєвих планів, амбіцій та інтересів, тим кращим обіцяє бути сумарний (національний) ефект. Але якщо дійсно люди, як вважав свого часу Г. В. Ф. Гегель, мають силою обставин боротися за розпізнавання і престиж, то досягнути максимального ефекту у використанні належної їм свободи, ігноруючи толерантність, неможливо.

Відомо, що на рівні окремих галузей права імператив толерантності проявляє себе по-різному. У конституціоналізмі терпимість безпосередньо пов'язана із політичним (ідеологічним, партійним) та економічним (форми власності, свобода договору, відкрите підприємництво, ринок) плюралізмом, взаємними правами й обов'язками опозиції і влади, маятниковими коливаннями людських очікувань і зваб, економічними циклами тощо.

Витоки конституційного різноманіття і терпимості генетично межують із постійним проникненням все нових елементів у політичний процес (К. Дойч) [5, 89]. Як помітила свого часу Х. Арендт, більшість нових конституцій відображають у собі наслідки перманентного розширення народного представництва. Будь-який політичний процес відбувається на тлі широкого «антагоністичного» протистояння структур влади, з одного боку, та громадянської свободи і права – з другого.

На більш високому, філософському рівні вимога толерантності пов'язана з констатацією того факту, що *для створення світу необхідні всі види* (Б. Бозанке) [6, 204–205]. Однак, як показує досвід, у більшості випадків усвідомлення терпимості як імперативу, тобто як суворої необхідності зважати на потреби інших (з опонентами включно) приходиться до людей непросто. Судячи з усього, толерантність – це добродієність не природжена, а добродієсно набута. Вона формується поступово, в дискретному та спонтанному процесі на економічному, політичному і культурному ринках.

Так чи інакше, але вже в середньовічній Європі в одній спільноті співіснували, не збігаючись між собою, цілком життєздатні автономні моральні системи. Ба більше, саме цей історичний період заведено вважати справжньою ареною

¹ Строго кажучи, першими у світі були конституції несuverенних американських штатів.

боротьби єдності й розмаїття. Оцінюючи масштаб пертурбацій, які мали місце в тогочасному європейському контексті, Ж. Ле-Гофф порівнював їх з апокаліптичною боротьбою добра і зла. Конкуруючим сторонам і учасникам, щоб не знищити себе повністю, довелося усвідомити й засвоїти цінність хоча б мінімальної взаємоповаги.

Спочатку, однак, порушення консенсусу виглядало невідомим скандалом. Про тих, хто не долучився, писали як про *ганебників* (*tupis*), оскільки незгода та інакодумство в корпорації чи колегії ототожнювалося у Середні віки з ганьбою. Від ліберальних підходів у той час рішуче відхрещувалися, керуючись практичною ідеєю *якісної більшості*. Як стверджували теологи й декретисти XIII ст., хоча людська природа є схильною до незгоди, сама собою ця властивість походить від первородного гріха.

Терпимість до розмаїття як політична норма, правовий принцип і прикмета республіканізму стали предметом жвавих дискусій значно пізніше. Толерантне настановлення важко долало християнський монотеїзм, заснований на рішучому відкиданні поганського ідолопоклонства. У межах самого християнського світу толерантність також повільно й непросто торувала собі дорогу. У Британії підтримувана вищою державною владою Англійська церква в час «великого пробудження» змушена була відчайдушно оборонятися від наступу інакодумства. Сліди цієї звитяги залишаються помітними до нашого часу.

Політичний ландшафт Європи XVII–XVIII ст. також зазнавав на собі інтелектуального впливу інновацій. У той час у більшості випадків це відбувалося на абстрактно-теоретичному рівні. Більшість політичних утопій – від А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Морелі, Г. Б. де Маблі й до К. Маркса з Ф. Енгельсом включно – відзначалися відвертою умоглядністю й були непримиренними по суті.

З другого боку, саме в Новий час розмаїття і терпимість стали вперше затребуваними в реально широких масштабах. Адже органічний розвиток індивіда й суспільства в епоху первісного нагромадження капіталу вимагав *різноманітності ситуацій*. Навіть найбільш вільний і незалежний від корпоративного впливу суб'єкт не мав шансів досягнути високого рівня культурного чи економічного розвитку в одноманітних й однобічних умовах [7, 30].

Не менш затребуваними терпимість і плюралізм виявилися у «буржуазному» мистецтві. Заведено вважати, що початок співіснуванню найбільш несхожих між собою естетичних концепцій та ідей поклав модерн. Останній виявився настільки яскравим і потужним «наскрізним» стилем, що охопив своїм впливом не тільки літературу, музику і живопис, а й скульптуру, архітектуру і промисловий дизайн.

Згодом авторитарні й тоталітарні політичні режими завдали катастрофічного удару по культурному розмаїттю й терпимості [8, 37], чому також сприяла потужна спокуса опертися на державу в період загострення соціальних та економічних проблем [9, 21]. Однак переломити тренд до формування *автономної особистості* Д. Рісмена, наростання інтелектуальних амбіцій творчого суб'єкта, розширення спектру бізнесових ініціатив тоталітаризму все-таки не вдалося.

З другого боку, лише в найбільш досвідчених демократіях першої половини XX ст. плюралізм і терпимість могли скористатися захисним потенціалом правових гарантій. Зберегти відданість «етиці ірраціонального початку» класичного ринку (Ф. Фукуяма) могли собі дозволити в цей час хіба що Сполучені Штати.

Після Другої світової війни *третя хвиля* демократизації зажадала від країн і народів масового посилення терпимості й плюралізму. Держави радянського блоку почали несподівано втрачати свій консенсус, що ж стосується Західної Європи і США, то тут ще до падіння «берлінського муру» постали тисячі угруповань, що відчайдушно сперечалися між собою. Невдовзі вплив регіональних культур затопив собою весь світ [10, 251, 255]. Як писав із цього приводу С. Гантінгтон, наприкінці ХХ ст. децентралізація стала актуальним політичним гаслом «від Каліфорнії до Києва».

Сучасні ліберальні демократії є досить терпимими і плюралістичними по своїй суті, адже вони щиро переконані в тому, що монолітний стан суспільства загрожує не лише достоїнству окремої людини, а й поступу людства. Називаючи спонтанно посталі мову, мораль, закон і гроші головними інструментами цивілізації, Ф. фон Гаек побоювався їх серйозної корозії під впливом науково-технологічної стандартизації – спокуси, яка здавалася у той час універсальною.

Подібна загроза зазвичай виникала в тих випадках, коли соціалістичній державі або іншій авторитарній владі вдавалося захопити у свою власність більшість партикулярних відправлень громадянського суспільства. Поступово, однак, навіть комуністичний Китай змушений був схилитися перед широтою і непередбачуваністю викликів ринку.

Ставши ринковим, Китай став також капіталістичним. Очільники цієї країни врешті-решт змушені були усвідомити, що жоден уряд не може подолати нестатки й голод в умовах заборони вільного переміщення людей, запасів зерна, інформації і капіталу [11, 35–36].

Що ж стосується Заходу, то євроатлантичний конституціоналізм нині рішуче засуджує все, що прямо або опосередковано веде до ідейної уніфікації, ксенофобії та монотеїзму. Органічний конституціоналізм спрямований на спрощення й прискорення соціальних трансакцій, на заваді яким зазвичай стоять антиринкова ментальність, жорсткий контроль над міграцією, державна монополія на засоби масової інформації й неповага до культури (антиінтелектуалізм). Навпаки, позитивне сприйняття строкатості світу й мозаїчності людських починань вважаються тут світоглядними гарантіями успішності життєвих стратегій і тактик.

У тоталітарних і авторитарних державах, де витворення рейтингів з усього, що має цінність і на що існує попит, монополізується владою, ризик помилки у використанні соціального капіталу та інших ресурсів стає невиправдано високим. Навпаки, у вільному суспільстві *диверсифікація стратегій накопичення і витрачання будь-чого* має сталу тенденцію до зростання. Подібний тренд сприймається тут як органічна норма, елемент цивілізаційного коду, так званого конституційного перед-права.

Сучасна ринкова економіка, на думку Р. Коуза і Н. Вана, є можливою лише тоді, коли більшість з її активних суб'єктів не претендують на універсальну обізнаність. Як писав із цього приводу Ф. фон Гаек (інтелектуальний спадок якого залишається все ще недостатньо засвоєним), головну перевагу ринкової економіки становить не ефективний розподіл ресурсів, а вільне й *не*-цілеспрямоване поширення всієї наявної в суспільстві інформації.

Це означає, що на філософському рівні ринкова економіка передбачає дві епістемологічні установки: 1) на визнання обмеженості будь-яких існуючих знань; 2) на вміння гранично терпимо ставитися до невизначеності.

Саме з цієї органічної причини на конституціоналізм – сучасне втілення верховенства права – покладається просування не лише свободи як такої, а й службового щодо неї принципу толерантності й різноманіття, заперечення при-таманного державі прагнення у все втручатися і все регламентувати [12, 29].

Різноманітність і строкатість буття разом із толерантним ставленням до нього є настільки жаданими і цінними, що політичний канон вимагає від держав не лише охороняти лідерів опозиції, а й захищати одну групу екстремістів від її знищення іншою. Не виключено, що саме з цієї причини ортодоксальні «воїни за віру» разом з їх фанатичними прихильниками емігрують на Захід (голосують ногами) навіть тоді, коли стрілка їх ментального компасу залишається орієнтованою на Схід.

Уникнути впливу терпимості і плюралізму неможливо ще й тому, що люди від початку їх історії знаходять собі задоволення у предметах і видах діяльності, які зазвичай коливаються між крайнощами добра і зла, добродесності і гріха, землі і неба [13, 139]. На переконання ж особливо чутливого до таких питань П. Чаадаєва, «окремі народи й окремі особистості володіють такими знаннями, яких не мають інші народи й інші особистості» [14, 88], що є серйозним аргументом проти будь-якої штучної уніфікації чи єднання.

Навіть у критично налаштованій до світу науці толерантність і плюралізм нині замінили собою «єдино істинний погляд на речі» (П. Фейрабенд). Що ж стосується політичного світу, то в його лабіринтах лише «залізні» та «бамбукові» завіси дають змогу подекуди зберігати *монолітність* (М. Мід). Західний світ вже давно «нахилився» у бік терпимості і множинності існуючих потрактувань будь-чого. Що ж стосується країн Східної та Центральної Європи, то і тут підпорядкування особистості визнаним авторитетам із часом все більшою мірою поступається «різноманітності індивідуальних життєвих проєктів» [15, 27].

Цей процес, однак, є незавершеним, бо навіть капіталістичний Китай сумнівається у доцільності запровадження *ринку ідей* та остаточному виправданні *інтелектуальної свободи*. Володіючи дуже широким спектром ринку промислових товарів, він тільки-но починає виходити на ринок символічних зразків (форм) як продуктів вільної людської уяви. Що ж стосується транзитних демократій (Росія, Україна, Польща тощо), то в них інтелектуальну свободу хоча й визнають, але все ще намагаються водити на помочах.

Заперечення тоталітарного минулого межує тут із провінційними рецидивами цензури й має не завжди конструктивний характер. На відміну від США, ідейна та інформаційна «какофонія» сприймається у цих країнах все ще як ознака слабкості, а не сили.

Утім, більшість описаних процесів можуть розглядатись як симптоми хвороби зростання. Догматизм і людська упертість дали тріщину вже тоді, коли Г. В. Ф. Гегелю вистачило прозорливості заявити, що в світі відбувається не боротьба *добра* зі *зломом*, а боротьба *добра* з *добрим*.

Недарма в Аристотеля витоки істини і брехні укорінені не так у речах, як у головах індивідів, налаштованих сперечатися щодо їх суті. З цим мусив погодитися Т. Аквінський, а пізніше також ближчий до нас в часі і почуттях Р. Декарт. Як писав із цього приводу Ф. Ніцше, істина – це один із різновидів думки, без якої певний клас живих істот не може існувати. Інакше кажучи,

ніцшеанська істина – це лише один зі способів, варіантів мислення, яке по своїй суті *не може не деформувати* (М. Гайдегер).

Очевидна відносність усього погодженого і схваленого яскраво проявляє себе в парламентській демократії. Невипадково старі демократії сприймають думку більшості радше як моду на певний клас уявлень та ідей, ніж як прояв політичної «істини» або «правди». Натомість у молодій демократичній Україні політична опозиція – це майже завжди той, хто блукає далекими манівцями. Однак, як говорить сучасна максима, у цьому світі страшним є те, що кожен по своєму має рацію.

На планеті існує безліч ціннісних систем, що дало змогу В. Гавелу рішуче протестувати проти стандартизації людської поведінки, зокрема й *хорошої*. На думку Д. Ролза, будь-яка конституційна держава повинна виходити з усвідомлення присутності в житті не лише конфліктів, а й непеєднаних між собою концепцій добра і зла. Усвідомлення потреби в цьому пронизує собою нашу культуру з часів Реформації [16, 796].

Терпимість і плюралізм виявляють себе по-різному, але це тільки підтверджує їх реальність. Одностайна в конфесійному розумінні Франція характеризується політичним плюралізмом, а в США все влаштовано мало не протилежним чином. Що ж стосується західної традиції як такої, то тут зв'язок між політичною та релігійною терпимістю прийнято вважати доведеним. Баланс, що поступово склався унаслідок їхньої взаємодії, є універсальною конституційною цінністю.

Принцип «фальсифікації» К. Поппера нині також працює не лише на академічному майданчику. Флуктуаціям і бифуркаціям піддаються мистецькі стилі й естетичні смаки, політичні і релігійні уподобання. Не випадково в політичній науці здавна помічено кругообіг політичних форм. Про кругообіг аристократичних і демократичних політичних симпатій писали в різний час Аристотель, Д. Віко й П. Сорокін. Із визнання політичної циклічності розпочинається вступ до міфологізованої у нас «Конституції П. Орлика» (1710 р.). Заперечувати множинність проявів феномена політичного може лише необізнаний. Невипадково Б. Рассел так рішуче протестував проти «технократичної» централізації західних суспільств – тенденції, яка набрала сили після закінчення Другої світової війни [17, 34].

Критика перенасиченого ксенофобією радянського суспільства стала, як відомо, атрибутом горбачовської перебудови [18, 226]. Падіння «берлінського муру» послужило потужним аргументом на підтримку терпимості й плюралізму, хоча в Україні міжконфесійна терпимість і політичний плюралізм все ще залишаються для багатьох людей психологічно дискомфортними. Зокрема, пошук шляхів порозуміння українських греко-католиків із православними становив проблему в період президентства Л. Кравчука. Нині окремі ознаки протистояння можна помітити в стосунках православних Київського і Московського патріархатів.

Загалом, *терпимість* становить характерну ознаку західної правової і політичної культури, які є тісно пов'язаними з ліберальним сприйняттям народоправства. Ще у 1941 р. Е. Фостер висловив ідею про те, що в повоєнному світі терпимість може стати новим категоричним імперативом [19, 13]. Так або інакше, сьогодні толерантність вважається не лише класичним атрибутом західного

громадянського суспільства, а й важливим принципом його ліберально-демократичного політичного режиму [20, 305].

Як людина і лідер нації президент Ф. Рузвельт обстоював право будь-якої з політичних меншин проявити свою сутність, чого в умовах нетерпимості домогтися було неможливо. Очевидно прихильне ставлення США до ідеї національного самовизначення, яке випливало звідси, був змушений брати до уваги в своїх міжнародних ініціативах У. Черчилль. Що ж стосується «архетипу» – первинних психологічних передумов терпимості, то вони завжди були тісно пов'язані зі здоровим глуздом.

Зокрема, класична для США традиція особистої терпимості значною мірою походила з глибокого переконання нащадків фермерів-переселенців у тому, що вони є не кращими, але водночас і не гіршими за будь-яких інших північно-американських шукачів долі.

Важливо також наголосити, що конкурентний капіталізм і притаманний йому відкритий на продаж і купівлю ринок спирався на такий індивідуалізм і терпимість, які були далекими від виправдання зрівнялівки й державницького патерналізму [8, 153]¹. Як писав із цього приводу У. Черчилль, «організація суспільства, що [нині] існує, приводиться в дію пружиною конкурентного відбору. Не виключено, що це вкрай недосконала організація, але вона єдина, що здатна відділити нас від варварства» [21, 945].

З другого боку, ринково організованому суспільству без компромісів не обійтися. Саме тому воно призвичаює своїх членів дослухатися до чужих аргументів. Крім того, терпимість сама собою породжує небагато проблем, якщо існує достатній простір люфту між суб'єктом і об'єктом терпимості [22, 297].

Як помітив це в другій половині ХХ ст. історик архітектури Я. Вуек, характерною ознакою розбудови західних міст стало прагнення їх будівничих знайти відповідь на парадоксальний запит середнього класу: бути тісно включеними до спільноти і, водночас, швидко виключеними із неї, щойно з'явиться подібне бажання².

Як стверджує економічна наука, основний аргумент на користь загально-відомої непередбачуваності ринку *становить недосконалість людської природи*. Якби суб'єкт господарювання міг оволодіти всією наявною інформацією, ринок здавався б нам нічим не виправданою грою. Але людську необізнаність годі подолати. Оскільки ж право має стояти на ґрунті реальності, вироблення юридичної моделі людини, вільної від будь-яких недоліків, прийнято вважати загрозливим і протиправним. Як писав Г. Спенсер, закон, що надто завищує моральні вимоги до індивіда, є по суті злочинним. Крім того, ніщо так не наближає право до ідеалу справедливості, як заохочення ним меритократії здібностей, людського таланту.

Толерантність суперечить сліпій ортодоксальності, але не виправдовує компромісів, які вимагають серйозних жертв. На жаль, громадянська або інша війна може розпочатися просто через нездатність погано освічених й зарозумі-

¹ Характерним прикладом цього підходу є відхилення (2016 р.) швейцарським референдумом можливості отримання безумовного державного прибутку для кожного громадянина країни.

² Більш докладно: [23].

лих людей визнавати мінливість світу [24, 141]. Невипадково більшість теоретиків лібералізму виправдовує терпимість лише стосовно тих, хто сам є терпимим.

Політична наука свідчить про те, що толерантність буває тісно пов'язаною з проявами якогось вищого рівня ортодоксії. Йдеться про помічений людьми зв'язок багатства творчого мислення з усталеними етичними принципами, твердими моральними установками. Зокрема, корифеями *науки терпимості* прийнято вважати Е. Роттердамського, квакерів і Д. Локка. Видатними ідеологами терпимості були також Н. Кузанський, М. Фічіно і Т. Мор. Е. Фостер пропонував додати до них також М. Монтеня й Гете [25, 13].

На думку К. Ясперса, терпимість найчастіше властива людям, яким органічно притаманний аристократизм. Яскравим прикладом такої особистості для нього був Солон. Значно меншою мірою, на його думку, терпимість є характерною для вихідців із середніх класів, які є твердо переконаними в тому, що лише вони знають істину, а інші – помиляються. Нарешті, терпимість є практично відсутньою у людей плебейського складу, здатних лише «наносити удари» [26, 224].

Цікаво, що громадянський збройний конфлікт на українському Донбасі (2015–2016 рр.) сприймається дуже по-різному залежно від того, на якому рівні протистояння він аналізується. Якщо всередині України він має риси неідробного драматизму і навіть трагізму, то для європейських й американських політичних еліт це більшою мірою прояв державницького шантажу, типової гри імперських амбіцій. Спектр можливих оцінок із приводу цього конфлікту є реально неосяжним, варіативність пояснень – невичерпна.

Проте як зазначають у Білому домі, анексія завжди залишається анексією, й саме з цього політикам необхідно виходити й починати. Множинність і варіативність пояснень самі собою не заперечують етичної і моральної визначеності. Почуття справедливості керує людьми більш владно, ніж навіть витончений розум.

Виправдання терпимості пов'язане також із визнанням людьми тієї обставини, що їм не варто ігнорувати ірраціональну частину своєї особистості, хоча ще нещодавно багато хто відкидав можливість існування у людині підсвідомості чи ірраціонального початку [27, 42]. Толерантного ставлення до себе вимагають також прояви творчого і бунтарського духу, який традиційно надихає собою поступ. Як стверджував М. Шлемкевич, *до героя і революціонера закон не застосовний у його повній суворості*. Невипадково у Ф. Ніцше смиренний і поміркований у своїх життєвих аспіраціях індивід є не героєм, а ідеальним рабом прийдешнього.

Імператив толерантності до нонконформізму й інакодумства є виправданим також із позицій існування людського виду як такого. Адже добре відомо, що більшість продуктивних ідей пропонується зазвичай еретиками і дисидентами, виживанню яких в агресивному соціальному середовищі часто сприяє лише терпимість. Толерантне ставлення до дисидентства підкріплюється також спостереженням Т. Адорно відносно того, що толерантні люди зазвичай отримують від життя більш глибоке почуттєве задоволення, ніж люди нетерпимого складу [28, 976].

У цьому сенсі дуже цікавим і почасти обнадійливим є висновок академічної науки про те, що справжня капіталістична економіка не є прагматичною в традиційному значенні цього слова. Тобто чистий капіталізм, який іноді називають

«американським стилем життя», є більшою мірою альтруїстичним за своєю емпіричною аурою, аніж прагматичним у питомому значенні цього слова. Про це свого часу писав Й. Шумпетер (див.: «Capitalism, Socialism and Democracy», 1942 р.).

Повномасштабний капіталізм, побудований на вільному ринку не лише класичних товарів і послуг, а й примхливих і хвилюючих образів, ідей та емоцій (наприклад, Ч. Чаплін, Гі Дебор, В. Ален) робить людей не просто заможними чи співчутливими до інших, а й реально щасливими. Натомість обмежений у своєму ринковому спектрі капіталізм китайського зразка подібного ефекту не досягає. Ба більше, капіталізм без визнання ринку ідей і терпимості до дисидентів є очевидно дефектним.¹

На думку І. Канта, природна нерівність людей, розмаїтість їх характеристик і особистих доль є органічними супутниками морального й матеріального прогресу людства. У цьому сенсі будь-яке придушення оригінальності й інакодумства є не лише неефективним, а й таким, що суперечить природі людського серця. Моральна нетерпимість до всього незвичного й відмінного з часом може спровокувати соціальний вибух. Саме тому толерантність у поєднанні з правом на сумнів можна вважати найкращим виходом для безлічі конфліктних ситуацій.

Ще в 1682 р. П. Бейль наполягав на тому, що невіра є кращою за марновірство, вимагаючи від держави терпимості навіть для крайніх еретиків. Із погляду сучасної етики терпимість є корисною властивістю кожної особистості, яка зобов'язана протистояти груповому нарцисизму. Як писав із цього приводу В. Розанов, «*індивідуум* почався там, де раптом було сказано закону природи: “стій! *не пускаю* сюди!” Той, хто його не пустив, – і був першим “духом”, “*не-природою*”, “*не-механікою*”. Інакше кажучи, “особа” в світі з'явилася там, де вперше відбулося “порушення закону”. Порушення його як одноманітності й сталості, як норми і “звичайного”, як “органічного” й “загально очікуваного”» [28, 27].

Вражаючи за своїми географічними масштабами наслідки нетерпимості демонструє історія заселення колоністами Північної Америки. Розпочата пуританами (Нова Англія), еміграція на американський континент була з часом продовжена католиками (Меріленд), прихильниками Єлизавети (Вірґінія), Стюартів (Кароліна), Ганноверської династії (Джорджія), баптистами (Массачусетс), квакерами (Пенсильванія), а також іншими, гнаними у себе на батьківщині індивідами, групами і соціальними прошарками.

Ефективне співіснування у стані реальної (функціональної) свободи колоністам мав забезпечити абстрактний регулятор – конституція, ідейний каркас якої мав виникнути з типового для Сполучених Штатів Америки ідеологічного протистояння. З одного боку, як зазначають дослідники, ідейне наповнення конституційного проекту забезпечували федералісти: Д. Медісон, А. Гамільтон,

¹ Із цього приводу Р. Коуз та Н. Вон писали: «У 1991 р., приймаючи в Пекіні Френка Марбля – свого друга і колегу по Caltech (Каліфорнійський технологічний інститут. – В. Р.) Цзян [Сюесень] (керівник китайської космічної програми, зірка Caltech. – В. Р.) тихо сказав, ніби вибачаючись, чим дещо здивував свого співрозмовника: “Знаєш, Френку, ми багато чого зробили для Китаю. У людей тепер є досить їжі. Вони працюють, добиваються успіху. Але, Френку, вони нещасливі”» [11, 308].

Д. Джей; з другого – група обдарованих пенсильванських антифедералістів та їх прихильників: М. Сміт, Л. Мартін, Дж. Уінтроп, Д. Мейсон, П. Генрі, Е. Геррі.

Велична ідея забезпечення правовими гарантіями свободи народу й співіснування найрізноманітніших економічних, соціальних і культурних практик блискуче відобразилася у Конституції США 1787 р. Недарма остання мала таку дивовижну історію інтелектуального зростання. Якщо в 1770 р. під конституцією в Північній Америці розуміли «кордони земельної ділянки», то в 1773 р. – «усталене мірило для дій уряду», яке останній не має права міняти. У 1774 р. конституція – це «образ правління», а в 1775 р. – «фундаментальні джерела», від ясності і визначеності яких «однаковою мірою залежать права підданих і правителів». Причому навіть законодавцеві не дозволялось їх переглядати [4, 207].

Що ж стосується імперативу терпимості в суто економічному сенсі, то він став наслідком тієї обставини, що в Новий час толерантність формувалась як нагальна практична потреба. Безліч досягнень науки, техніки і мистецтва цього періоду є результатом відверто непопулярних серед широкого загалу поглядів і переконань, здобутком ексцентричних одиночок.

Йдеться не лише про висміювання обивателями живопису імпресіоністів, бичування морганістів-менделістів, а й про рекомендації офіційної науки не розробляти ядерну енергетику, будувати ракетні двигуни чи витратити бюджетні кошти на кібернетику з ЄОМ включно.

Однак здорова в психічному сенсі особистість, як вважав К. Юнг, є від початку схильною до того, щоб «не погоджуватись». Як писав з аналогічного приводу Л. Гумільов, людям більшою мірою властиво боротися «проти», ніж «за». Не менш характерним для них є гасло: «у дружбі, але нарізно». Зовсім не випадково в філософії В. Розанова кожен росіянин, починаючи з віку 16 років, готовий прилучитися до партії (анти)державних заколотників.

Крізь всю історію людства, наполягав Д. Мережковський, тягнеться лінія боротьби *особистості – з суспільством, одного – з усіма*. Причому ніколи ця боротьба не була настільки рішучою, як у випадку боротьби «ідеальної правди анархізму» з «реальною правдою соціалізму» [29, 153]. Не дивно, що для рафінованого Д. Ллойд-Джорджа соціалізм від самого початку здавався «суспільством в кайданах», а герой антиутопії Д. Оруела «1984» У. Сміт був розчавлений тоталітарною машиною не так за своє бунтарство, як за неприйнятне *відхилення від шаблону*.

Як стверджував свого часу Г. Маркузе, наукові й технічні досягнення ХХ ст. витворили технократичну систему, яка самим фактом свого існування підштовхує людей до *раціоналізації несвободи*, обмеження їх автономії, заперечення права кожного *вільно чинити власну долю* [30, 209]. Навіть у наш час простору соціальної комунікації в Європі бракує елементів спонтанності й діалогу.

Прикладів існує доволі: провал у Франції проекту «Конституції для Європи», нідерландський референдум щодо європейських перспектив України, британський Brexit... Прикметно, що характерний песимізм у настроях європейської молоді другої половини ХХ ст. Г.-Г. Гадамер пояснював почасти тим, що стилю її виховання бракувало *невимушеності* [31, 7].

Схоже, що болісне балансування на межі свободи й несвободи, толерантності й ксенофобії ризикує стати долею ще не одного українського покоління.

Принаймні, окремі ознаки такого протистояння виразно проявляють себе в нашій країні. Що ж стосується ширших історичних узагальнень, то в писаній історії людства еретики завжди користувалися більшою мірою людським *співчуттям*, аніж реальною повагою, автономією чи свободою. Як відомо, Аристотель радив можновладцям звільняти час від часу своє оточення від видатних особистостей [32, 553] і ця порада досі не залишається забутою.

Досягнутий європейською цивілізацією рівень справедливості, як писав Б. Рассел, все ще не дає змоги, як цього вимагає верховенство права, посправжньому зрівняти людей перед лицем закону і влади. Крім того, хоча наші моральні досягнення й успіхи є доволі скромними, більшість із них походить із переконання у тому, що доброта і терпимість вартують усіх віровчень у світі. Слідом за Ш. Фур'є й всупереч зрілому К. Марксу, людство крок за кроком навчається розрізняти класи, *не відокремлюючи й не протиставляючи* їх при цьому.

Як писали свого часу радянські дисиденти Л. Богораз і О. Даніель, у СРСР імператив толерантності виріс із різноманітної неконформістської практики. Започаткувавшись буколічними зльотами клубів самодіяльної пісні (КСП), інакодумство згодом знайшло своє відображення в акціях громадянської непокорності й відкритого протесту [33, 147–148]. У грудні 1965 р. О. Єсенін-Вольпін організував у столиці СРСР демонстрацію, гаслом якої було: «Поважайте радянську Конституцію!» Влада не сприйняла апеляції до формальної логіки й О. Єсенін-Вольпін провів довгі роки в таборах, на заслання й у психіатричній лікарні, після чого був висланий з СРСР [34, 17].

В Україні жертвами нетерпимості в 60–70-ті роки ХХ ст. стали такі особистості, як І. Кандиба, А. Коваль (В. Лісовий), члени Української Гельсінської групи (УГГ-1976) – правозахисники О. Тихий, Ю. Литвин, В. Романюк, В. Стус, В. Марченко, М. Маринович та ін. Підсумовуючи результати боротьби дисидентів за свободу і верховенство права, Ю. Литвин у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи» писав: «Суспільство – це живий організм, що живе і розвивається за своїми природними законами з тенденціями до все більшої свободи. <...> Інакодумство на Україні має свої глибокі революційно-демократичні і ліберальні традиції. <...> Свободолюбство, демократизм є характерними ознаками як українця, так і всієї української нації» [35, 365].

На жаль, сьогодні подолання нетерпимості, яка проявляється не лише з боку Української держави, а й з боку молодого громадянського суспільства та його інститутів, залишається в Україні актуальним завданням.

Що ж стосується толерантності в її найбільш загальному вимірі і масштабі, то тут релігійних і моральних героїв духу, які раніше традиційно стояли на боці збереження консервативного *modus vivendi* і *status quo*, поступово витісняють свідомі й несвідомі неконформісти, дисиденти й «маверики» (*mavericks*)¹ – тобто всі ті, хто ризикнув заробляти на життя не традиційним способом [30, 75–76]. Відтак бенефіціантами терпимості нині все більшою мірою стають не лише національні меншини, корінні народи або ексцентричні ЛГБТ-спільноти, а й серйозний бізнес, гарна політика й органічне конституційне право.

¹ Кінь, що йде не в ногу (англ.), позначає також тип особистої поведінки, яка за своїми ознаками відрізняється від загальноприйнятної.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Словарь русского языка* : в 4 т. – М. : Русский язык, 1988. – Т. IV. – 800 с.
2. *Словник української мови* : в 11 т. / ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 10. – 840 с.
3. *Репринтне видання: «Словарь української мови»*. Т. IV. – К. : Вид-во Київская Старина, 1909. – 616 с.
4. *Бейлин Б. Идеологические истоки Американской революции* / Б. Бейлин. – М. : Новое изд-во, 2010. – 308 с.
5. *Дойч К. Основные изменения в политологии // Политические отношения: прогнозирование и планирование* / К. Дойч. – М. : Наука, 1979. – 230 с.
6. *Гауз Д. Індивідуальність: ліберальні теорії людини* / Д. Гауз // *Лібералізм: Антологія*. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 199–228.
7. *Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры* / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 452 с.
8. *Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy* / R. Dahl. – London : Yale University Press, 1982. – 232 p.
9. *Бжезинский З. Большой провал* / З. Бжезинский. – N.-Y. : Liberty Publishing House, 1989. – 250 с.
10. *Toffler A. The Third Wave* / A. Toffler. – N.-Y. : Bantam Books, 1994. – 560 p.
11. *Коуз Р. Как Китай стал капиталистическим* / Р. Коуз, Н. Ван. – М. : Новое изд-во, 2016. – 386 с.
12. *Денкэн Ж.-М. Политическая наука* / Ж.-М. Денкэн. – М. : МНЭПУ, 1993. – 162 с.
13. *Юркевич П. Философские произведения* / П. Юркевич. – М. : Правда, 1990. – 670 с.
14. *Чаадаев П. Сочинения* / П. Чаадаев. – М. : Правда, 1989. – 515 с.
15. *Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность* / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 256 с.
16. *Ролз Д. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична* / Д. Ролз // *Лібералізм: Антологія*. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 779–802.
17. *Russell B. Authority and the Individual* / B. Russell. – N.-Y. : Simon and Shuster, 1949. – 104 p.
18. *Малютин М. Неформалы в перестройке: опыт и перспективы* / М. Малютин // *Иного не дано*. – М. : Прогресс, 1988. – С. 210–227.
19. *Фостер Э. Похвальное слово терпимости* / Э. Фостер // *Литературная газета*. – 1997. – 23 июля.
20. *Fukuyama F. The End of History and the Last Man* / F. Fukuyama. – N.-Y. : Free Press, 1992. – 464 p.
21. *Гилберт М. Черчилль. Биография* / М. Гилберт. – М. : Колибри, 2015. – 1056 с.
22. *Riesman D. The Lonely Crowd* / D. Riesman. – N.-Y. : Doubleday Anchor Books, 1953. – 315 p.
23. *Вуек Я. Мифы и утопии архитектуры XX века* / Я. Вуек. – М. : Стройиздат, 1990. – 286 с.
24. *Солженицын А. Нобелевская лекция* / А. Солженицын // *Новый мир*. – 1989. – № 7. – С. 135–144.
25. *Ясперс К. Смысл и назначение истории* / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
26. *Бовуар С. де. Друга стаття* : у 2 т. / С. Бовуар. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. – 392 с.
27. *Adorno T. The Authoritarian Personality* / T. Adorno. – N.-Y. : Harper and Brothers, 1950.
28. *Розанов В. Уединенное* / В. Розанов. – М. : Правда, 1990. – Т. 2. – 718 с.

29. *Мережковский Д.* Больная Россия / Д. Мережковский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 272 с.
30. *Маркузе Г.* Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : REFL-book, 1994. – 368 с.
31. *Гадамер Х.-Г.* Телевидение породит новых рабов / Х.-Г. Гадамер // Литературная газета. – 1997. – 23 июля.
32. *Аристотель.* Сочинения : 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
33. *Богораз Л.* В поисках несуществующей науки / Л. Богораз, А. Даниэль // Проблемы Восточной Европы. – 1993. – № 37–38. – С. 142–161.
34. *Гессен М.* Совершенная строгость / М. Гессен. – М. : Астрель, 2011. – 272 с.
35. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Нью-Йорк : Сучасність, 1983. – Т. 3. – 381 с.

REFERENCES

1. Slovar russkogo iazyka [Dictionary of the Russian Language], Moscow: Russkiy iazyk, 1988, vol. IV, 800 p.
2. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language], Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980, vol. 10, 840 p.
3. Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language], Kyiv: Kievskaiia Staryna, 1909, vol. IV, 616 p.
4. Bailyn B. Ideologicheskoe istoki Amerikanskoy revolyutsii [The Ideological Origins of American Revolution], Moscow: Novoe izdatelstvo, 2010, 308 p.
5. Deutsch K. Osnovnye izmeneniya v politologii [The Main Changes in Political Science], *Politicheskie otno-sheniya: prognozirovaniye i planirovaniye*, Moscow: Nauka, 1979, 230 p.
6. Hauz D. Individualnist: liberalni teorii liudyny [Individuality: the Liberal Theories on Human Being], *Liberalizm: Antolohiia*, Kyiv: Smolokyp, 2002, pp. 199–228.
7. Humboldt W. von. Yazyk i filosofiya kultury [The Language and the Philosophy of Culture], Moscow: Progress, 1985, 452 p.
8. Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy, London: Yale University Press, 1982, 232 p.
9. Brzezinski Z. Bolshoy proval [The Grand Failure], N.-Y.: Liberty Publishing House, 1989, 250 p.
10. Toffler A. The Third Wave, N.-Y.: Bantam Books, 1994, 560 p.
11. Coase R., Wang N. Kak Kitay stal kapitalisticheskim [How China Became Capitalist], Moscow: Novoe izdatelstvo, 2016, 386 p.
12. Denken J.-M. Politicheskaya nauka [Political Science], Moskva: MNEPU, 1993, 162 p.
13. Yurkevich P. Filosofskie proizvedeniya [Philosophical Writings], Moscow: Pravda, 1990, 670 p.
14. Chaadaev P. Sochineniya [Writings], Moscow: Pravda, 1989, 515 p.
15. Habermas J. Demokratiya. Razum. Nравstvennost [Democracy. Reason. Morality], Moscow: Nauka, 1992, 256 p.
16. Rawls J. Spravedlyvist iak chesnist: politychna, a ne metafizychna [Justice as Fairness: Political, not Metaphysical], *Liberalizm: Antolohiia*, Kyiv: Smolokyp, 2002, pp. 779–802.
17. Russell B. Authority and the Individual, N.-Y.: Simon and Shuster, 1949, 104 p.
18. Malyutin M. Neformaly v perestroyke: opyt i perspektivy [Non-formal Individuals in Perestroika: Experience and Prospects for Future], *Inogo ne dano*, Moscow: Progress, 1988, pp. 210–227.
19. Foster E. Pokhvalnoe slovo terpimosti [Prizing Words for Tolerance], *Literaturnaya gazeta*, 1997, 23 iyulya.

20. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*, N.-Y.: Free Press, 1992, 464 p.
21. Gilbert M. Cherrhill. *Biografiya* [Biography of Winston Churchill], Moscow: Kolibri, 2015, 1056 p.
22. Riesman D. *The Lonely Crowd*, N.-Y.: Doubleday Anchor Books, 1953, 315 p.
23. Vuek Ya. *Mify i utopii arkhitektury XX veka* [The Myths and Utopias of 20th Century Architecture], Moscow: Stroyizdat, 1990, 286 p.
24. Solzhenitsyn A. *Nobelevskaya lektsiya* [Nobel's Lecture], *Novyy mir*, 1989, no. 7, pp. 135–144.
25. Jaspers K. *Smysl i naznachenie istorii* [The Sense and Predestination of History], Moskva: Polit-izdat, 1991, 528 p.
26. Beauvoir S. de. *Druha stat* [The Second Sex], Kyiv: Osnovy, 1995, vol. 2, 392 p.
27. Adorno T. *The Authoritarian Personality*, N.-Y.: Harper and Brothers, 1950.
28. Rozanov V. *Uedinennoe* [Solitude's Matter], Moscow: Pravda, 1990, vol. 2, 718 p.
29. Merezhkovskiy D. *Bolnaya Rossiya* [Sick Russia], Leningrad: LGU, 1991, 272 p.
30. Marcuse H. *Odnomernyy chelovek* [One-Dimensional Man], Moscow: REFL-book, 1994, 368 p.
31. Gadamer H.-G. *Televidenie porodit novykh rabov* [Television Creates the New Slaves], *Literaturnaya gazeta*, 1997, 23 iyulya.
32. Aristotle. *Sochineniya* [Works], Moscow: Mysl, 1983, vol. 4, 830 p.
33. Bogoraz L., Daniel A. *V poiskakh nesushchestvuyushchey nauki* [In Searching of Not-Existing Science], *Problemy Vostochnoy Evropy*, 1993, no. 37–38, pp. 142–161.
34. Gessen M. *Sovershennaya strogost* [Perfect Rigor], Moscow: Astrel, 2011, 272 p.
35. *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti* [Ukrainian Political Thought of 20th Century], Niu-Iork: Suchasnist, 1983, vol. 3, 381 p.

Речицький В. В. Імператив толерантності – витоки і становлення

Анотація. Стаття присвячена становленню й розвитку політичного та юридичного принципу толерантності. Головну увагу приділено зародженню і розвитку терпимості в політичній науці, філософії права та конституційному праві. Автор аналізує прояви толерантності як особливої політичної атмосфери в США, країнах Європи та в Україні.

Характерні ознаки толерантності розглядаються у широкому історичному та географічному контексті. Особливу увагу приділено процесу становлення толерантності в Новий час. Аналізується зв'язок толерантності з бізнесом і ринком, індивідуальною творчістю, наукою та мистецтвом. Автор звертається також до проблеми проявів нонконформізму в тоталітарних і посттоталітарних суспільствах.

Ключові слова: толерантність, терпимість, капіталізм, Новий час, творчість, ринок, нонконформізм, принцип права, політичний імператив, дисидент.

Речицкий В. В. Императив толерантности – истоки и становление

Аннотация. Статья посвящена становлению и развитию юридическо-го принципа толерантности. Главное внимание уделено процессу зарождения и развития терпимости в политической науке, философии права и конституционном праве. Автор анализирует проявления толерантности как особой политической атмосферы в США, странах Европы и в Украине.

Признаки и черты толерантности как императива рассматриваются в широком историческом и географическом контексте. Особое внимание уделено процессу становления толерантности в Новое время. Анализируются связи толерантности с бизнесом и рынком, индивидуальным творчеством, наукой и искусством. Автор также обращается к проблеме проявлений политического нонконформизма в тоталитарных и посттоталитарных обществах.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, капитализм, Новое время, творчество, рынок, нонконформизм, правовой принцип, политический императив, дисидент.

Rechytskyi V. Imperative of Tolerance – the Origins and Development

Summary. Article is devoted to the formation of tolerance principle in a broad historical and geographical context. It deals with creation and slowly development of tolerance atmosphere in political science, modern philosophy and constitutional law. Author analyzes some bright examples of tolerance approach in the history of United States, European countries and in Ukraine.

Some important facets of tolerance have been describe on the examples of XX century's market, science and fine arts. Special attention have been pay to the formation of tolerance aura in pre-capitalist epoch. Essay stresses the importance of relationships between tolerance and people's creativity in modern world. It describes state's reaction on dissident's movement in the USSR and Ukraine as the examples of totalitarian approach to cultural pluralism.

Key words: tolerance, capitalism, New Era, creativity, non-conformism, legal principle, political imperative, dissident, maverick.